

Arkæologi 78

Resultater fra Køge

af Ulla Fraes Rasmussen

For 20 år siden kunne projekt "Arkæologi 78" sættes i værk - Roskilde Amtskommunes beskæftigelsesprojekt for unge ledige i amtet - med stor opbakning fra tidligere amtsdirektør Ernst Verwohlt, der foruden en omfattende heraldisk viden også nærer en dyb interesse for arkæologi og historie. I nært samarbejde med de to kulturhistoriske museer: Roskilde- og Køge Museum blev der søgt midler, man fik dem, og herefter kunne projektet starte.

Museerne, der blandt andet forvalter Museumslovens paragraf 26 (der omfatter udgravning af truede anlæg) har normalt kun mulighed for at grave det areal ud, der ellers vil forsvinde i forbindelse med anlægsarbejder og lignende. Her kan man ikke vælge sted, tidspunkt eller omfang, men kun undersøge det berørte område i den udstrækning, der er økonomi til det. Men ved dette projekt fik man en kærkommen lejlighed at foretage undersøgelser helt efter eget ønske, så museerne kunne prioritere de steder, der kunne give ny viden om byernes tidlige start og udvikling.

Efter nøje overvejelse i den nedsatte styringsgruppe, der koordinerede samarbejdet mellem de to museer, amtet, Nationalmuseet, Historisk Samfund og Arbejdsformidlingen, valgte man flere steder ud, der ville kunne afklare historiske spørgsmål og samtidigt være store nok til at beskæftige 12 ansatte. I Roskilde foretog man blandt andet udgravninger i Folkeparken, på Provstemarken, i Byparken og nær Sct. Ibs Kirke. I Køge var det parkeringspladsen Bag Haverne, ved Fændediget, Sct. Gertrudsstræde, Gl. Køgegård og Karlstrup Voldsted.

Projektet kom hvert sted til at omfatte 10 unge ledige, en arbejdsformand, periodisk studentermedhjælp og en arkæologisk leder med tilknytning til det lokale museum. De ledige fik foruden et godt

kammeratskab et meningsfyldt arbejde, og museerne opnåede allerede efter kort tid så gode resultater, at det kom til at forløbe over fire sæconer. Undervejs blev der udarbejdet en diasserie, skolemateriale og en udstilling, der også blev vist på Roskilde Amtsgård og Køge Rådhus.

Enhver udgravning af et fortidsminde bevirker samtidigt, at man sløjfer det, da det rent fysisk graves væk. Derfor skal der udarbejdes en registrering til en rapport, så iagttagelserne og oldsagerne kan indgå i museernes magasin og arkiv, hvor det opbevares for vore efterkommere. Med baggrund i rapporten kan man nemlig "bevare" anlæggene, så man siden kan hente oplysningerne frem igen.

Hvor det er muligt, anvender man gravemaskiner af forskellig størrelse for at fjerne moderne muld og forstyrrede lag, herefter bruges skovle, spader og skelskeer - ikke de ofte citerede theskeer, som arkæologer foretrækker til kaffekopper. De frilagte anlægsspor skal fotograferes, indmåles, tegnes og beskrives - da en udgravning kræver noget mere end "blot" at grave.

Som arkæologisk projektleder i Køge vil jeg i det følgende komme ind på resultaterne fra dette område. Køge købstad er anlagt på marint forland, som her var usædvanligt bredt med en forstrand på ca. 1,5 km. Stranden op til højeste vandstand var kongens ejendom, og sammen med byens regelmæssige grundplan tyder det på, at Køge blev anlagt efter en samlet, overordnet plan på kongeligt bud. Købstadsprivilegierne blev stadfæstet 1288 af barnekongen Erik Menved kort efter faderens, Erik Klippings død i Finderup Lade. I de efterfølgende urolige år havde kongemagten særligt brug for en handelsby i den østlige- og mere sikre del af landet for at kunne skaffe skatteindtægter til kampen mod Marsk Stig og de andre fredløse.

Da Køge blev anlagt på dette lavtliggende sted, blev området først afvandet ved et system af grøfter, og byens vold og voldgrav kunne herefter yde en beskyttelse mod store vandstandsstigninger, ydre fjender og samtidigt fungere som toldgænsse, da handel skulle foregå på torvet efter nøje fastsatte regler; handel andre steder var nemlig strengt forbudt.

Øverst: Fig. 1. Tværsnit gennem den middelalderlige voldgrav Bag Haverne

Nederst: Fig. 2. Udgravningen ved Karlstrup gav mange middelalderfund. Foto: forf.

Som købstad er Køge anlagt sent, men fik en vigtig, strategisk betydning. Den blev en af de første havnebyer i det østlige Sjælland, hvor man kunne afsætte landbrugsvarer fra det meget frugtbare opland og importere mere luksusprægede varer fra de rige nordtyske Hansestæder som f. eks. Lübeck og Rostock. Samtidigt var der kort afstand til det store sildemarked ved Skanør i Skåne, som man kunne sejle til på få timer.

Forud for projektet var der tidligere foretaget udgravninger i Lovparken, ved Køge Å og enkelte andre steder i byen, hvor der havde været tid og lejlighed. Projektet åbnede som nævnt helt nye muligheder.

Den første udgravning startede efter en introduktionsuge på parkeringspladsen ved gaden "Bag Haverne" for at få afgrænset den middelalderlige købstad, og det lykkedes over al forventning. Den første søgegrøft gik tværs igennem den gamle voldgrav og den del af voldfoden, der var synlig umiddelbart øst for gadens fortov (fig. 1). Voldgraven har været ca. 10 m bred og 3 m dyb med en vold indenfor, hvor gaden nu findes, og uden for har der været sandstrand. Volden var anlagt på en grenlægning lagt ud på den fugtige sandbund og var dækket af en tørvekappe for at hindre udskridning i voldgraven. Den opgravede jord fra voldgraven har været tilstrækkelig til danne en anseelig vold, som også kunne beskytte købstaden mod de stadigt tilbagevendende stormfloder.

Alle ved, at Vesterhavet pludseligt kan stige og forårsage omfattende ulykker, hvis ikke landet bag ved er beskyttet af diger og afvandingskanaler. Stormflodssøjlen i Ribe er en kendt seværdighed, men det er kun de færreste, der har set søjlen ved Toldboden på Køge Havn, hvor højden er markeret fra de sidste to stormfloder, der hærgede ved århundredeskiftet. I Køge Bugt kan vandet stige med knapt 2 m, hvis vandet piskes op i den Botniske Bugt af vestenstorm og for hurtigt presses tilbage ved pludselig ændring af vindretning. Måske af den grund var man forudseende og anlagde en stor voldgrav med en høj og solid vold på den udsatte post ude ved kysten.

Siden blev gaden "Bag Haverne" anlagt oven på et stykke af den delvist udplanerede vold. Ved byens start har der sandsynligvis også

været en vej omtrent samme sted, så fodfolk og ryttere hurtigt kunne flytte rundt på indersiden af volden i angrebssituationer. Man ved f. eks., at byen blev hærget af brand efter holstenernes angreb i 1342, så det var nødvendigt at have et effektivt forsvar.

Et andet vigtigt emne for forståelsen af byens start var den efterfølgende udgravning ved Fændediget i byens sydlige udkant. Her afdækkedes flere rækker af bolværker, hvor et enkelt var opbygget af genanvendt tømmer fra en skibsside. Der var tillige et umatrikuleret grundstykke, hvor der ikke har været middelalderbebyggelse - stedet for den middelalderlige havneplads. Man har bevidst hævet området ved at bygge solide bolværker og udplanere med store mængder af husholdnings- og byggeaffald. Af samme grund har der ikke hobet sig ret meget affald op i byens gader eller på torvet, hvor kulturlaget "kun" er omkring 1,5 m. Til gengæld valgte man at læsse affaldet af langs åen, hvor enkelte grunde blev omkring 50 m længere, og det skabte retslige konflikter med Vallø Gods, der i middelalderen ejede vigtige græsgange og engdrag syd for åen.

De to undersøgelser gav foruden dagligdags udstyr også mere fine oldsager bl. a. et knivsskaft af ben udformet som en Artemisfigur og enkelte våbendele, alt sammen fra højmiddelalder i tiden efter 1250.

Året efter i 1979 flyttede projektet et par km. ind i landet til Gl. Køgegård, hvor Nationalmuseet tidligere havde undersøgt et kirkefundament og kridtstensgrave fra tidlig middelalder. Fra senere kilder i 1400-årene er der omtalt en væbner, som sikkert har boet på en hovedgård - en forgænger til det nuværende gods, hvis hovedbygning er fra 1791.

Men kunne man finde den tilhørende bebyggelse, der havde været forløberen for købstaden? Udgravningerne foregik i "Den gamle Frugthave", der nu er et skovbevokset stykke nord for godset neden for Køge Ås. Her fik museet afgrænset den tidlige kirkegård på en mindre bakke, lokaliseret en vej fra kirken til godset og hulveje mod "Gl. Havn", der godt kan have fungeret som havn for mindre skibe.

Desuden var der det, vi håbede på - flere bebyggelsesspor og oldsager fra tidlig middelalder fra omkring 1100 - og tilfældigvis også bebyggelse fra bronzealder godt 2000 år tidligere, hvor de nærliggende store gravhøje stadig er anseelige mindesmærker fra den periode. Vi fandt desuden spor fra højmiddelalder og endnu senere, så bebyggelsen Gl. Køgegård har næsten fortsat op til vore dage. Købstaden blev en ny handelsby, der ikke kvalte den gamle landbebyggelse.

Udgravningerne i Køge og ved Gl. Køgegård havde på sin vis drejet sig om borger- og bondestandens vilkår, så godt som det nu kan tolkes ud fra det materiale, der har "overlevet" i jorden. Alene det gør, at man meget sjældent finder hele genstande, da man ikke kasserede brugbare ting - desuden vil meget rådne bort som f. eks. ejendele af træ og tekstil. Men det er alligevel muligt at drage visse sammenligninger både ud fra oldsager og anlægsspor. Herefter vi ville godt se, hvorledes en stormand boede.

For 20 år siden kendte man ikke meget til middelalderboliger, hvad der stod i skærende kontrast til de knapt 2000 velbevarede landsbykirker, vort land er så kendt for. Vi valgte herefter at grave på Karlstrup Voldsted dels for at se, hvorledes et voldsted var anlagt (hvad man ikke ved så meget om, da der er relativt få undersøgelser fra nyere tid), og dels for få husgrundrids frem, iagttagelser, der blandt andet kunne bruges til husrekonstruktioner. I byer er der sjældent bevaret hele fundamenter fra middelalderbygninger, da grundene har været intensivt bebyggede gennem århundreder, og man til stadighed har genanvendt gamle bygningsmaterialer. På voldstedet håbede vi på bedre bevaringsforhold.

Et luftfoto optaget af mus. insp. Hans Stiesdal viste, at banken nord for Karlstrup Kirke havde været omkranset af en stor voldgrav. Her startede udgravningen med at få afgrænset hele anlægget, og det fortsatte flere år efter med midler fra Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat (fig. 2). Det viste sig, at stormanden havde boet i et større stenhus med flere økonomibygninger og bygninger til folkehold på en selvstændig borgbanke omkranset af en stor vold og voldgrav. Stenhuset havde været adskilt fra den øvrige bebyggelse

af et hegn. Forborgen var på den ene side afgrænset af Møllebæk og ellers flere mindre, spidsbundede voldgrave, der forbandt sumpede områder. Her findes den nuværende sognekirke (oprindelig blev bygget som en stormandskirke 500 m nord for landsbyen) samt spor af en vandmølle (fig. 3). Umiddelbart øst for stenhuset havde man bygget et mottelignende anlæg (et højt forsvarstårn på en jordhøj), der i dag kaldes Kirkehøj.

Udgravningen afdækkede fundamenter af otte bygninger, hvor flere har afløst hinanden. Konstruktionsmæssigt adskiller middelalderbygninger sig fra oldtidshuse ved at være "enskibede", d.v.s. ydervæggene bærer tagkonstruktionen - en byggeskik, der stadig er fremherskende, i modsætning til de treskibede oldtidshuse, hvor taget hviler på indre sæt af svære, tagbærende stolper. På voldstedet var de ældste bygninger og udlænger bygget i bindingsværk med nedgravede bærende vægstolper, i den næste fase blev der lagt en fundamentssten under hver stolpe, hvad der sikrede dem mod råd og formindskede træforbruget, og i den yngste fase stod bygningerne på solide stenfundamenter.

Foruden konstruktionsdetaller fik man kendskab til husenes størrelse, og ved de fundne oldsager kunne man adskille funktioner som smedje, stald og bolig for folkehold. Herremanden boede i stenhuset, som ser ud til at have været noget større og langt mere solidt bygget end de øvrige, desuden fandtes de mest kostbare oldsager ved dette hus. Det var blandt andet mønter, nøgler og beslag. Samtidigt viste de, at voldstedet har været beboet fra midten af 1100-årene til omkring 1400, måske nedlagt ved Dronning Margrethes forordning om begrænsning og nedlæggelse af borganlæg i 1396. Voldstedet blev i hvert fald ribbet for værdier - volden blev planeret ud i voldgraven, tårnet på Kirkehøj forsvandt (til gengæld fik kirken et klokketårn) - det hele så effektivt udført, at kun svage terrænforskelle markerer, at der engang har været en stærkt befæstet og fuldt udbygget stormandsgård dette sted.

En anden iagttagelse var, at de "hele" husgrundplaner på voldstedet var af samme konstruktion og størrelse, som de mere sporadiske levninger, der senere blev truffet i købstaden.

Fig. 3. Karlstrup kirke og voldsted, der har ligget nord for kirken og kirkegården.

Husgerådet var af samme type, men der var mere rideudstyr og relativt flere våbendele på voldstedet.

Den sidste udgravning, der skal fremhæves, fandt sted i 1981 i Sct. Gertrudsstræde i Køges nordvestlige udkant, hvor man blandt andet håbede på at lokalisere Sct. Gertruds Kapel, som man kendte fra skriftlige kilder. I stedet for kapellet blev der afdækket våninger (mindre lejeboliger), smedjeaktivitet og en brølagt smøge fra middelalderen. Kapellet blev senere fundet nærmere Vesterport, men det er en anden historie.

"Arkæologi 78" blev banebrydende for de to museers arkæologiske virksomhed. De omfattende arkæologiske udgravninger gav en stor indsigt i købstædernes første tid og skabte også en lokal interesse for faget, da mange benyttede lejligheden til at "se" historie på nært hold. Dengang var der i hele amtet kun ansat én arkæolog. Idag har de to museer flere arkæologer, der foretager udgravninger og

formidling, desuden har man en fælles amtsarkæolog, der gennemgår lokalplaner for at undersøge truede anlæg i så god tid, at arkæologiske udgravninger ikke skal sinke anlægsarbejdet.

Udgravningsresultaterne blev desuden et fundament af ny viden, som museerne stadig bygger videre på, og er sammen med de senere udgravninger indgået i de to nye byhistorier for Køge og Roskilde. Det er nu muligt i grove træk at rekonstruere byplaner, belyse sociale vilkår og boligforhold for folk i byen og på landet - emner der ellers var ret ukendte på det tidspunkt, projektet startede - og det startede netop som en rigtig god idé, Ernst Verwohlt har stået fadder til.

HENVISNINGER:

De omtalte udgravninger fra Køge er publiceret i Historisk årbog fra Roskilde amt 1979 - 1981 og i Køge Museum 1991 og 1993.

Birkebæk, F., E. Verwohlt, M. Høj (red.): Roskilde bys Historie. 1992.

Johansen, M.: Middelalderbyen Køge. 1986.

Nielsen, H. (red.): Køge bys Historie, bd. I. 1985.

